

УДК 159.9.019.7

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-2.10>

І. Я. Мельничук

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Розвиток духовної сфери особистості найбільш активно відбувається під час кризових періодів у житті людини, зокрема в підлітковому віці, коли активно формується самосвідомість і ціннісно-смишлова сфера особистості.

Ціннісні орієнтації є функціональною одиницею духовності особистості та розглядаються нами як складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, вибіркове ставлення до цінностей, систему настанов, переконань, уподобань, виражених у свідомості та поведінці.

Дослідження показників духовного розвитку за допомогою інтегративної тестової методики «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна спрямовано на виявлення трьох найважливіших характеристик духовного розвитку:

– *духовного потенціалу, який інтегрує вольові якості характеру та духовну спрямованість особистості;*

– *розподілу духовного потенціалу у структурі особистості спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту;*

– *орієнтації особистості на духовні цінності: гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації.*

З метою дослідження ціннісних орієнтацій особистості підлітка нами використано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості та становить основу її ставлень до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду та життєвої концепції.

У результаті дослідження рівня й особливостей духовного потенціалу підлітків виявлено домінування високого рівня духовного потенціалу, що не завжди відображається в ціннісних орієнтаціях і поведінці особистості. На нашу думку, вказана невідповідність може свідчити про наявність духовних криз, дисонансів, що виникають у процесі духовного сходження.

Ключові слова: *духовні цінності, духовні потреби, психологічні механізми розвитку духовності, ціннісно-смишловий потенціал, динаміка розвитку духовності підлітка.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства вивчення розвитку духовності особистості набуває особливого значення. Наукова проблема полягає в тому, що в наукових дослідженнях недостатньо висвітлено проблему впливу ціннісних орієнтацій на розвиток духовності в підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовність особистості визначається нами вслід за М. Боришевським як багатовимірною системою, складовими частинами якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у яких у формі ціннісних орієнтацій відбиваються її найбільш актуальні морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [5, с. 12].

Ціннісні орієнтації постають функціональною одиницею духовності особистості та розгляда-

ються нами як складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, вибіркове ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, систему її настанов, переконань, уподобань, виражених у свідомості та поведінці.

О. Колесник вважає, що термін «духовність» у вузькому розумінні означає психічну реальність безпосереднього переживання над-особистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів [2, с. 350]. Основною ж ознакою духовності є особливі, вершинні переживання людини.

М. Савчин зауважує, що духовність – це внутрішнє утворення особистості, завдяки якому людина здатна творити добро для себе й інших, уміє боротися зі злом, виражати любов, переосмислювати та змінювати обставини свого життя. Духовне є визначальною суттю життя, фундаментально впливає на всі аспекти особистості [6].

І. Бех стверджує, що духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів. Найсуттєвішою передумовою розвитку духовності молоді він вважає повернення до традиційних моральних цінностей, які визначають ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього і ставлення до інших людей [1, с. 16]. Серед таких цінностей головними є віра, надія та любов.

Розвиток духовної сфери особистості, як і особистісний розвиток загалом, відбувається нерівномірно. Визріваючи протягом латентних періодів, найбільш істотні, стрибкоподібні зрушення відбуваються під час кризових періодів у житті людини, що можуть бути зумовлені як нормативними кризами розвитку, так і життєвими подіями. Тому значна увага дослідників проблеми духовності приділяється духовним кризам особистості. Особливість підліткового віку в тому, що він є сенситивним для формування самосвідомості та ціннісно-сислової сфери особистості. У підлітковому віці інтенсивно розвиваються основні тенденції духовності, закладені в дитинстві: підліток прагне все глибше проникнути у сферу смислів і цінностей, формуються моральна свідомість, почуття відповідальності за вчинки, розвивається інтелектуальна сфера, інтереси.

Мета статті – зробити психологічний аналіз особливостей ціннісних орієнтацій підлітка в контексті його духовного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Ціннісні орієнтації підлітка формуються поступово у процесі його соціалізації шляхом проникнення соціальної інформації в індивідуально-психологічний світ. Правомірно можна виокремити два аспекти освоєння підлітками цінностей: процесуальний і змістовний. Змістовний компонент реалізується через освоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття і співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки відповідно до цінностей, готовність діяти згідно з наявними знаннями, має низку ознак (нестійкість, недостатність), зумовлених віковими особливостями підліткового періоду. Процесуальний аспект охоплює етапи освоєння підлітками моральних цінностей: від пізнання смислового змісту морально-етичних норм і цінностей до їх реалізації в поведінці.

Кожен із цих етапів залежить від особистої значущості для підлітка моральної цінності, знання її сутності, готовності та вміння реалізувати її в поведінці, від умов, у яких відбувається процес їх освоєння.

Для розуміння динаміки розвитку духовності підлітка важливий аналіз становлення його духовних потреб. Серед духовних потреб, що проявляються в життєдіяльності дітей підліткового віку, можна виокремити: а) пізнавальну потребу, прагнення істини; б) естетичну потребу – переживання прекрасного, розвиток естетичного смаку;

в) етичну потребу – прагнення до вироблення моральних якостей і вмінь; г) потребу у спілкуванні, праці, спорті як засобу самовдосконалення і саморозвитку.

З метою дослідження особливостей ціннісних орієнтацій підлітків у контексті духовного розвитку нами використано інтегративну тестову методику «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна та методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

У психодіагностичному дослідженні взяли участь 92 досліджуваних, віком 13–14 років. Дослідження проводилося на базі Комунального закладу «Навчально-виховне об'єднання № 35 «Загальноосвітня школа I–III ступенів, позашкільний центр Кіровоградської міської ради Кіровоградської області».

У результаті психодіагностичного дослідження за методикою «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна нами отримані такі дані: високий рівень духовного потенціалу мають 62% опитаних; середній – 38%; низького рівня духовного потенціалу нами не було констатовано.

Зазначимо, що спрямованість особистості з високим духовним потенціалом на самовдосконалення, духовну самореалізацію та загальне добро надає їй мисленню особливої стратегічності, орієнтованості на людство. У змістовому вимірі особистість із високим духовним потенціалом переживає як звичайні людські почуття й емоції, так і специфічні трансперсональні стани. Стосовно функціонального виміру, особистість із високим духовним потенціалом відрізняє не тільки широкий спектр позитивних емоцій, але й емоційна стійкість, яка досягається постійною вольовою практикою. Людина з високим духовним потенціалом має розвинені вищі психічні функції, що керують особистісними процесами, забезпечують можливість здійснювати саморегуляцію емоцій і почуттів.

Середній рівень зумовлює частковий інтерес до духовних подвижників, потреб свого духовного «Я», епізодичне прагнення самовдосконалення, наслідування прикладів здорового способу життя, частково проявлена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості; нестійкий інтерес до людських долі, смислів і закономірностей розвитку людини, епізодичне прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим, незначний досвід реалізації Добра в конкретних учинках; часткове усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, частково розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення й емоцій.

Аналіз складових елементів духовного потенціалу особистості показав відмінності спрямованості ціннісних орієнтирів і підструктурних елементів особистості в різних реципієнтів. Складові частини духовного потенціалу – підструктурні елементи особистості в опитаних підлітків розподілились

так: самосвідомість, досвід, спілкування, характер, інтелект, спрямованість, психофізіологія.

За Е. Помиткіним, на ранніх етапах онтогенезу найбільшого розвитку набуває психологічний механізм ідентифікації. Цей психологічний механізм допомагає дитині наслідувати образ дорослого, зумовлює спочатку неусвідомлене, а потім і свідоме прагнення до самовдосконалення [4, с. 123].

Надалі, у процесі соціалізації зростає вагомість психологічних механізмів децентрації та рефлексії. Ці механізми зумовлюють здатність зважати на інтереси та потреби інших, отже, забезпечують гармонійне співіснування в сім'ї, колективі.

Розвиток психологічних механізмів трансценденції й усвідомлення буттєвої єдності не забезпечується процесами індивідуалізації та соціалізації. Закони та норми суспільства не вимагають від людини усвідомлення власної місії у Всесвіті, спрямованості на реалізацію ідеалів Краси, Добра й Істини в повсякденному житті. Актуалізація психологічних механізмів трансценденції й усвідомлення буттєвої єдності зумовлена внутрішніми потребами духовного «Я» людини та потребує сприятливих зовнішніх умов.

Аналіз результатів дослідження ціннісних орієнтацій за методикою М. Рокича показав, що основу термінальних цінностей підлітків становлять такі цінності, як здоров'я, щасливе сімейне життя, кохання, мудрість. За характером переважають особистісні цінності (кохання, здоров'я). Так, на перше місце здоров'я ставлять 35% опитаних; щасливе сімейне життя – 22%.

Зазначимо, що досить високу позицію в рейтингу посідає цінність, пов'язана з діяльністю, а саме активне дієве життя (повне й емоційно насичене життя).

Серед цінностей, що мають найнижчі ранги, такі: творчість, краса природи та мистецтва (розуміння прекрасного у природі та мистецтві), щастя інших, упевненість у собі. Зокрема, творчості призначають найнижчий ранг 30,5% опитуваних.

Також аналіз результатів дослідження показав, що в підлітків переважають соціально орієнтовані інструментальні цінності особистісного характеру (вихованість, акуратність, відповідальність, чесність). Так, 30,5% опитуваних призначають ціннісній категорії «вихованість» найвищий ранг. Досить значущі ранги мають і такі інструментальні цінності, як життєрадісність (17%) і освіченість (17%).

Серед цінностей, що отримали найнижчі ранги, зазначимо такі цінності, як високі домагання, ефективність у справах, раціоналізм, широта поглядів.

Погляди опитуваних розділилися щодо такої інструментальної цінності, як чуйність. Приблизно половина досліджуваних обирають дану категорію як одну з найважливіших, інші нівелюють значення даної цінності, призначаючи найнижчий ранг.

Отже, можна сказати, що в досліджуваних підлітків серед «термінальних цінностей» переважають цінності міжособистісних відносин (любов, хороші друзі, здоров'я, щасливе сімейне життя). Значущі в минулому такі цінності, як «щастя інших», «краса природи», досліджувані підлітки не вважають важливими. Проте молодь зберігає орієнтацію на знання, стійкі особисті відносини, справжню любов, вірну дружбу. Нижню частину рейтингу відведено цінностям збереження («безпека», «традиції») та самозвеличення («влада», «гедонізм»).

Аналізуючи результати за даними двох діагностичних методик, наголошуємо на тому, що пряма кореляція між показниками неможлива, оскільки ціннісні орієнтації розглядаються нами як складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, систему її настанов, переконань, уподобань, виражених у свідомості і поведінці. Отже, ціннісні орієнтації є структурним елементом, функціональною одиницею духовності особистості.

Окремо хочемо зауважити, що під час аналізу результатів дослідження ми стикаємося з парадоксальними моментами. Наприклад, незважаючи на те, що високий духовний потенціал констатовано у значного відсотка опитуваних, він є нерезалізованим у ціннісній сфері особистості. Отже, особистість із високим духовним потенціалом не обов'язково орієнтується на духовні, гуманістичні чи естетичні цінності. А в низці випадків і зовсім навпаки. Це може бути частково пояснено тим, що на актуалізацію, розвиток та реалізацію духовного потенціалу особистості, зокрема і в ціннісних орієнтаціях, впливає значна кількість зовнішніх та внутрішніх чинників. Усе, що відбувається з дитиною в колі сім'ї та найближчому оточенні, формує її як майбутню особистість. Серед провідних чинників можемо виділити: сімейну єдність і благополуччя; духовну близькість із батьками; релігію; вплив на внутрішній світ улюблених книжок, журналів, творів мистецтва, фільмів, мультфільмів, відеоігор. Важливе місце у формуванні духовних орієнтирів підлітка посідає також спілкування з однолітками. Серед внутрішніх чинників виокремимо: мотивацію особистості, самооцінку, індивідуальні та вікові особливості.

Також отримані результати можуть вказувати на наявність духовних криз, дисонансів, що нерідко виникають на перших етапах духовного сходження, коли людина не усвідомлює, що з нею відбувається, неадекватно ставиться до особистісних змін.

Причини духовних криз нерідко пов'язані з характером взаємодії векторів ідеали – смисли – цінності у внутрішньому світі людини, які за умов упорядкованості мають однакову спрямованість, а у разі духовного дисонансу – різноспрямовані. Духовний дисонанс, який супроводжує духовні

кризи, – це негативний спонукальний стан, зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-смилових настанов особистості, що формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя.

У такому разі корисним буде додаткове вивчення емоційної складової частини духовного потенціалу, мислення та мотивів особистості.

Під час індивідуальних і групових бесід із підлітками, що брали участь у психодіагностичному дослідженні, ми з'ясували, що значний відсоток реципієнтів неправильно розуміють поняття «духовність» і «ціннісні орієнтації». Багато підлітків пов'язують духовність суто з релігією, узагалі не розуміють форми реалізації духовного потенціалу в житті. Деякі підлітки, орієнтуючись на соціально очікувані тенденції, викривлюють свої відповіді, видаючи бажане за дійсне, що пояснюється недостатнім рівнем усвідомленості своїх ціннісних орієнтирів, настанов і переконань або невмінням актуалізувати їх у власному житті.

Також варто зазначити, що духовний потенціал характеризується рівнем свідомості, самосвідомості та вольової саморегуляції особистості, може бути актуалізований лише у внутрішньому світі, а може бути реалізованим у соціумі, що також має бути враховано у процесі психологічної діагностики.

Зважаючи на це, психологічна діагностика ціннісних орієнтацій як чинника розвитку духовності особистості має бути спрямована, з одного боку, на дослідження більш широкого кола структурних елементів, а з іншого – на виявлення взаємозв'язків між ними. Зокрема, це виявлення рівня свідомості та ціннісної орієнтації особистості; дослідження актуалізованості психологічних механізмів духовного розвитку у структурі особистості; встановлення рівня актуалізованості мотивів духовного розвитку; вивчення духовних ідеалів та рівня їх усвідомленості; дослідження значущості духовних цінностей у загальній системі цінностей особистості та спрямованості мислення на вищі духовні категорії. Дані елементи духовно-ціннісної сфери особистості та їх взаємозумовленість потребують подальшого ґрунтового вивчення.

Висновки і пропозиції. Підлітковий вік у контексті розвитку духовності характеризується насамперед формуванням духовних потреб особистості та змінами в ціннісно-орієнтаційній сфері.

Найважливішими індивідуально-психологічними особливостями розвитку духовності є особливості ціннісних орієнтацій і мотиваційної сфери особистості, її самосвідомості, окремі, сформовані на цій основі характерологічні властивості. Усі вищезгадані ознаки виявляються в певній позиції, поведінці особистості.

У результаті дослідження рівня й особливостей духовного потенціалу підлітків (за методикою «Духовний потенціал особистості» Е. Помиткіна)

виявлено домінування високого рівня духовного потенціалу, що не завжди відображається в ціннісних орієнтаціях і поведінці особистості. На нашу думку, вказана невідповідність може свідчити про наявність духовних криз, дисонансів, що нерідко виникають під час духовного сходження.

Аналіз складових елементів духовного потенціалу особистості показав відмінності спрямованості ціннісних орієнтирів і підструктурних елементів особистості в респондентів. Складові частини духовного потенціалу – підструктурні елементи особистості – в опитаних підлітків розподілилися так: самосвідомість, досвід, спілкування, характер, інтелект, спрямованість, психофізіологія.

Аналіз результатів дослідження ціннісних орієнтацій за методикою М. Рокича показав, що основу термінальних цінностей підлітків складають: здоров'я, щасливе сімейне життя, кохання, мудрість. Серед цінностей, що отримали найнижчі ранги, такі: творчість, краса природи та мистецтва (розуміння прекрасного у природі та мистецтві), щастя інших, упевненість у собі.

Також зазначаємо, що значний відсоток досліджуваних неправильно розуміють поняття «духовність» і «ціннісні орієнтації». Зокрема, підлітки схильні пов'язувати духовність виключно з релігією, не розуміють форми реалізації духовного потенціалу в житті.

Зважаючи на це, психологічна діагностика ціннісних орієнтацій як чинника розвитку духовності особистості в підлітковому віці в подальших наукових дослідженнях має передбачати просвітницьку роботу і бути спрямованою на дослідження більш широкого кола її структурних елементів.

Література:

1. Бех І. Духовна енергія вчинку : науково-методичний посібник. Рівне : РГДУ, 2004. 42 с.
2. Колесник О. Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості* : тези доповідей та матеріали Міжнародної практичної конференції. Ч. І. Р. ІІІ. Київ ; Луцьк, 1994. С. 349–392.
3. Мельничук І. Методичні засади духовного розвитку особистості. *Психологія діалогу і світ людини* : збірник наукових праць / за ред. Г. Дьяконова, Г. Горської. Т. 6. Кіровоград : ФОП Александрова М.В., 2016. С. 200–209.
4. Помиткін Е. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2007. 280 с.
5. Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2011. 200 с.
6. Савчин М. Духовний потенціал особистості. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 203 с.

Melnychuk I. Ya. Valued orientations as a factor of development of the spiritual potential in adolescence

The development of the spiritual sphere of a personality is happening in the most active way during the crisis periods of a person's life, in adolescence in particular, when self-consciousness and valued-substantial sphere of the personality are being formed.

Valued orientations are the functional unit of the personality's spirituality and are examined as a complex social-psychological phenomenon that characterizes orientation and content of the personality's activity, selective attitude to values, the system of patterns, convictions, preferences which are expressed in consciousness and behavior.

The research of the indicators of the spiritual development with the help of the integrative test "The spiritual potential of the personality" by E. Pomytkin was focused on detection of the three most important characteristics of the spiritual development:

– the spiritual potential which integrates volitional qualities of the character and the spiritual orientation of the personality;

– distribution of the spiritual potential in the structure of the personality of communication, orientation, character, self-consciousness, experience, intellect and psychophysiology;

– personality's orientation on the spiritual values: humanistic, aesthetic, ecological values of cognition, self-improvement and self-realization.

We used the test "The valued orientations" by M. Rokich with the aim of the research of the valued orientations of the adolescent's personality. The system of the valued orientations defines the substantial side of the personality's orientation and is the basis of his attitude to the environment, to the other people, to himself, the basis of the worldview and life conception.

The domination of the high level of the spiritual potential was discovered as the result of the research of the level and peculiarities of the adolescents' spiritual potential. That is not always reflected in valued orientations and behavior of the personality. To our mind mentioned discrepancy can testify about the existence of spiritual crises, dissonances which appear in the process of the spiritual formation.

Key words: *spiritual values, spiritual needs, psychological mechanisms of development of spirituality, valued-substantial potential, dynamics of development of adolescent's spirituality.*